

Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
թեկնածու, հեղինակ)

Ս Ա Ն Ա Հ Ն Ի Վ Ա Ն Ք Ը*

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱՆ-ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամենափրկիչ եկեղեցի.— Եղեւ է վանքի ղյխավոր եկեղեցին. նրա կառուցման մասին ժ դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցին զրոււմ է. «Յաւուրս սորա (Աշոտ Ողորմած թագաւորի— Հ. Ե.) շինեցան կրօնաւորանոցք, ճղնաւորականաց տեղիք Սեւաւրդեաց աշխարհին, հաւասարակեացք, միաբանականք, ըստ յառաջասացեալ կանոնին սահմանադրութեան սրբոյն Բարսղի, որոց կրկնցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ և Սանահին հանդէպ միմեանց, միակրօնք ի տան Աստուծոյ՝ արանց Ե-ոց: Եւ առաջնորդ Սանահին՝ Յովհաննէս դիտնական այրն Աստուծոյ, իսկ Հաղբատայ՝ Սիմէոն ճղնազգեաց ծառան քրիստոսի»⁷:

ԺԲ դարի մատենագիր Սամվել Անեցին Սանահնի կառուցումը որոշակի կերպով զնում է 967 թվականին, իսկ Հաղբատինը՝ 10 տարի հետո Սանահնից, վերադրելով դրանո երկուսի կառուցումը Աշոտ Ողորմածի կին Խոսրովանույշ թագուհուն.— «Ի նոժ թվին շինեցաւ Հաղբատ, և Սանահինն՝ ժամաւ առաջ քան զՀաղբատ շինեցաւ ի Խոսրովանույշ թագուհուն՝ ի կնոջէ Աշոտոյ Շահնշահին»⁸:

Վարդան Բարձրբերդցին նույնպես Սանահնի և Հաղբատի կառուցումը վերագրում է Խոսրովանույշ թագուհուն.— «Իսկ ի յորս հարկը թուին փոխի սուրբ թագաւորն Աբաս, և առնու զթագն Աշոտ որդի նորա՝ Ողորմածն կոչեցեալ, որ բաղում ուրկանոցս շինեալ՝ առատ ոռճկօք ուրախ առնէր զնոսաւ... Եւ բարեպաշտ կոզն իւր՝ Խոսրովանույշ, շինէ զփառազարդ սուրբ ուխտն Սանահին և զՀաղբատ»⁹:

Հայ մատենագիրներից մեքքերված վկայությունները բնորոշ են նրանով, որ Ստեփանոս Տարոնեցին, Սամվել Անեցին և Վարդան Բարձրբերդցին ոչ թե պատմում են Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման, այլ ընդհանրապես Սանահնի ու Հաղբատի վանքերի կառուցման մասին, չնայած Տարոնեցու վկայության, արդեն գոյություն ունեին այդ վանքերը, որոնց առաջնորդների մասին հեղատակում է ինքու Տարոնեցու այն թեոր, թե Սանահնի և Հաղբատի վանքերի, այսինքն՝ նրանց գլխավոր եկեղեցիների կառուցումով վանական միտքունության անդամների թիվը յուրաքանչյուրում հինգ հարուր մարդու է հասնում, վկայում է, որ Սանահնի վանքը՝ Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցումով նոր բովանդակություն ու հռչակ է ստանում:

Ինչ վերաբերում է Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ժամանակին, ապա Սամվել

* Շարունակված ամսագրի 1958 թվականի № 1-ից:

⁷ Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Առողկան, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885 թ., էջ 181: 8 Նույն տեղում. էջ 100:

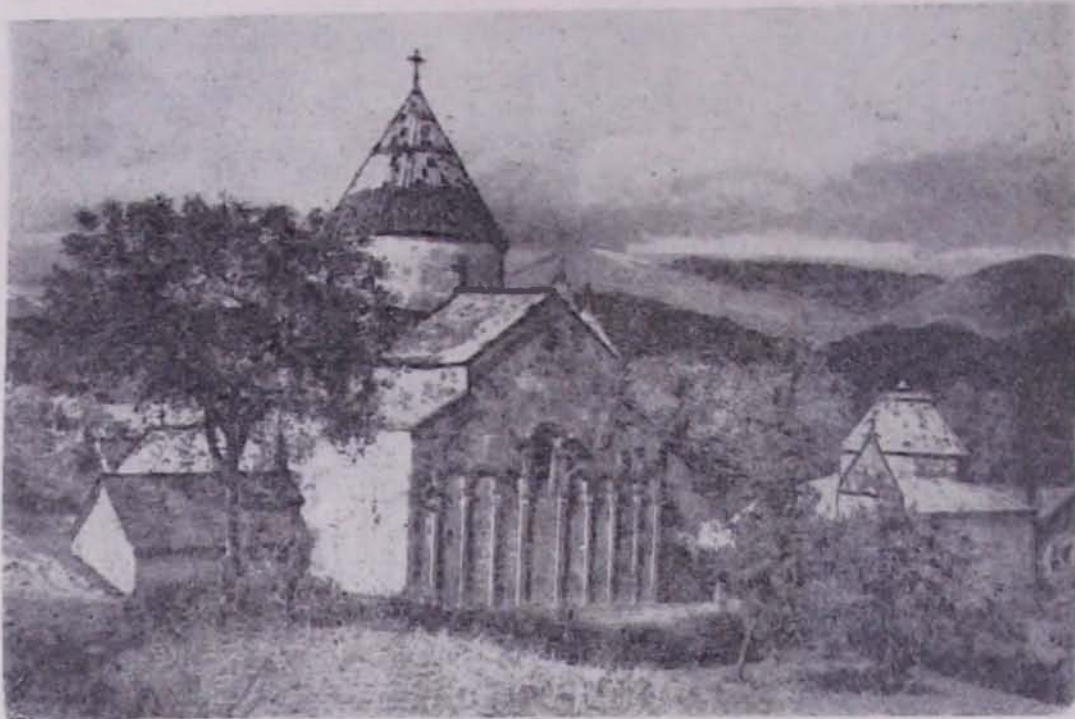
⁹ Նույն տեղում, էջ 121—122:

Անեցու ցույց տված տարեթիվը, ինչպես այդ առիթ ենթադրելու ստուգելու ուրիշ կապակցությամբ, միանգամայն հավանական է. ուստի պետք է ընդունել, որ Ամենափրկիչ Լկեղեցին կառուցված է հոստովանույշ թագուհու կողմից 967 թվականին:

Եկեղեցու շենքը կենտրոնագմբեթ մի ընդարձակ կառուցվածք է, որի հատակագիծն արտաքուստ ուղղանկյուն է, իսկ ներսից՝ շորս անկյուններում եղած խորաններն առն դարձնում են խաչաձև՝ ուղղանկյուն

դարված պարակալներ ունեցող երկու մուտքերից մեկը արևմտյան կողմից է, որը բացվում է գավթի մեջ և մյուսը հյուսիսային կողմից, որը փակված է Մագիստրոսի ձեմարանի որմնասյուններով. մեկական կամարակապ լուսամուտ բացվում է յուրաքանչյուր խաչքնի կենտրոնից և զրանց համապատասխան. շորս նույնաձև լուսամուտ էլ բացվում են գմբեթի թմբուկի մեջ:

Առանձնապես հետաքրքիր են զարդաքանդակները, որոնք բուսական, երկրաչա-

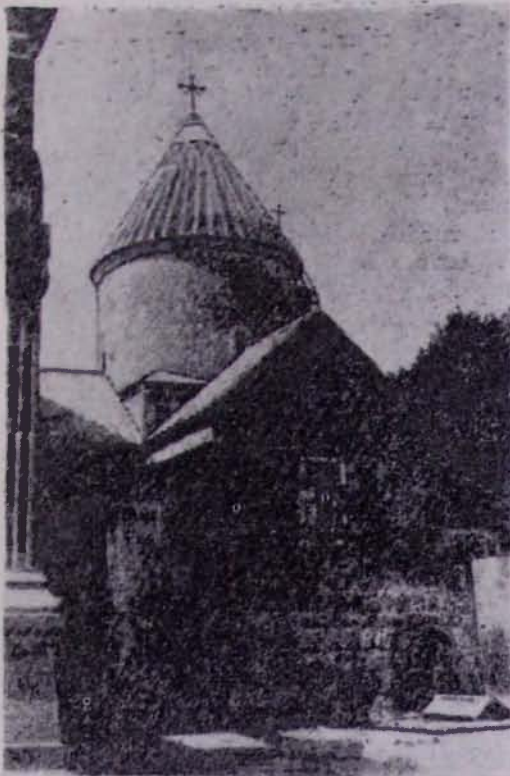

ՍԱՆԱՆԻ ՎԱՐՔԸ.— ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԸ: ՉԱԽԻՑ՝ ԵՐԿԱՅՆԱՐԱՋԱՌԻ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆՆԵՐԻ ԴԱՄՐԱՐԱՆԸ:

խաչքներով: Արևելյան խաչքնում տեղադրված է կիսակլոր արսիղը՝ բարձր ռեմով: Խորանները երկհարկանի են. արևմտյան կողմի խորանների դռները բացվում են նույն կողմի խաչքնի մեջ՝ իրար դիմաց. վերի հարկի խորանները բարձրանում են ներքին հարկի խորաններին կից քարյա սանդուղքներով: Արևելյան կողմի՝ ստորին հարկի խորանների դռները բացվում են դեպի արևմուտք, իսկ վերի հարկի խորաններինը՝ արսիղի մեջ՝ իրար դիմաց:

Խաչքների միադման անկյուններից ձգվող որմնասյուները միանալով կամարներով իրենց վրա են կրում գմբեթը՝ կլոր թմբուկով և սուր վեղարով: Շքեղորեն պար-

փական և կենդանական ընույթի են և մշակված են վերին աստիճանի նուրբ ձևերով: Պատերն արտաքուստ պարզարված են զրանաձև կիսասյուներով, որոնք ունեն խորիսխներ և խոյակների վրա հենվող որմնակամարներ: Խորիսխներն ու խոյակները պատած են գանաղան կենդանիների և թռչունների բարձրաքանդակներով, ինչպես և բուսական ու երկրաչափական ձևերի զարդաքանդակներով: Մուտքի և լուսամուտների շրջանակները նույնպես ուղիղ են բուսական և երկրաչափական ընույթի զարդաքանդակներով: Արևելյան ճակատում ագուցված է Աշոտ Ողորմած թագավորի որդիներ Կյուրիկի և Սմբատի ամրոցական

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔ.— Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ: ԱՋ ԱՆԿՑՈՒՆՈՒՄԻ ԿՈՐԻԿԵ ԹԱԳԱՎՈՐԻ
ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ:

յարձրաքանդակները, ձեռքներին եկեղեցու կաղապարը բռնած, համապատասխան մակագրություններով՝ «Վուրիկէ քաղաուր» (հարավից), «Սմբատ քաղաուր» (հյուսիսից), Պատերը ներսից ծեփված են եղել, որն ամբողջովին թափված է, արսիդի պատերին պահպանված փոքրիկ ծեփերի վրա նկատելի են որմանկարների հետքեր՝ ծաղկենկարների ձևով:

Հուշարձանը բազմիցս ենթարկվել է վերանորոգումների, որոնցից հայտնի են՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի և Գրիգոր վարդապետ Տուտեորդու կողմից 1184 թվականին, որի մասին հիշատակվում է Տուտեորդու մահարձանի տապանագրության մեջ, Սարգիս եպիսկոպոսի կողմից 1652 թվականին, Թումանի որդի Մանուչարի կողմից 1656 թվականին, Սողոմոն հազարապետ Արղուիյանի և Զաքարեի կողմից 1815 թվականին, Հարուստուն եպիսկոպոս Բարսեղյանի կողմից 1832 թվականին, Հովսեփ Փարսադանյան Երկայնարագուկ Արղուիյանի կողմից 1881 թվականին և Պատմական հուշարձանների . պահպանության կոմիտեի

կողմից 1939—1940 և 1952—1957 թվականներին:

Այդ վերանորոգումների ժամանակ հիմնովին վերակառուցվել է գմբեթը, ամրողջապես վերականգնված է հարավային պատի արտաքին երեսպատը և մասամբ հյուսիսային պատի երեսպատը, լրացված են թափված քիվերը, ներսի որմնասյուներին կից կառուցված են նոր որմնասյուներ՝ իրենց միացնող կամարներով, ամբողջապես փոխված են տանիքի սալաքարերը և սալահատակը:

Աստվածածին եկեղեցի.— Գտնվում է Ամենափրկիչ եկեղեցու հյուսիսային կողմում, որից անջատվում է Մագիստրոսի ճեմարանով: Սրա կառուցումը, պատմական աղբյուրների համաձայն, որի մասին առիթ ունեցանք խոսելու նախորդ գլխում, վերադրվում է Հունաստանից փախած մի խումբ հայ կրոնավորների, որը համընկնում է Ժղարի երեսնական թվականների ժամանակամիջոցին:

Այս հուշարձանը նույնպես կենտրոնագմբեթ ձևի կառուցվածք է, արտաքուստ ուղղանկյուն, ներսից խաչաձև հատակագծով՝ ուղղանկյուն խաչքներով: Ներսում, յուրաքանչյուր անկյունում ունի մի-մի փոքրիկ խորան. արևմտյան խորանների դռները բացվում են նույն կողմի խաչքների մեջ՝ իրար դիմաց, իսկ արևելյան կողմի խորանները, որոնք գտնվում են արսիդի երկու կողմերում, դեպի արևմուտք՝ համապատասխանաբար հարավային և հյուսիսային խաչքների մեջ, Երկու մուտքերից մեկը բացվում է դեպի արևմուտք՝ մեծ դավթի մեջ, իսկ մյուսը՝ դեպի հյուսիս: Չորս պատերի կենտրոններից շացվում են մեկական փոքր յուսամուտ՝ դրանց համապատասխան չորս լուսամուտներ էլ բացվում են դմբեթի թմբուկի մեջ: Վերջինս կլոր է, սուր վեղարով և հենվում է խաչքների միացման անկյուններից ձգվող որմնասյուները միացնող կամարների վրա:

Նկատվում է, որ այս հուշարձանը նույնպես ենթարկվել է մի շարք վերանորոգումների, սակայն հայտնի է միայն Մագիս եպիսկոպոսի կողմից 1652 թվականին կատարված վերանորոգումը և Պատմական հուշարձանների աահասանուծության կոմիտեի կողմից 1952—1957 թվականներին կատարված վերանորոգումները, որոնց րնթացքում հիմնովին վերակառուցվել է գմբեթը, վերականգնվել են թափված երեսպատ քառերը և տանիքի սալաօստոնները:

Գավիթ.— Գտնվում է Ամենափրկիչ եկեղեցու առևմտյան կողմում, նրան կից, կառուցված է 1181 թվականին, համաձայն գավ.

ՈՒՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔ.— ՄԵՆ ԿԱՎՔԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՃԱԿԱՅԸ ԵՎ ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ՎԵՐԻ ՄԱՍԸ:

Քի ներսում, արևելյան կողմի որմնակամար-
ների վրա եղած հետևյալ արձանագրության.

Չ) «Ո՛վ քի: Ի ժամանակս յաղրող րազա-
տոին Գեորգա և յամիրապատալսուրեանն
Սարգսի և որդից իւրոյ Զաֆարէլի և Խանէի
և յամիրաւորեան Քրդին ես՝ Յովանէս, ա-
ռաւնորդ սուրբ ուխախս, շինեցի գեր-
բեմն լեալ գեկեղեցիս աւգնականութեամբ
ամիր Քրդին և վարդապետի մեծի Գրիգորի և
Քրիստոսի Աստուծոյ, և զգաւիրս ի հիմանց,
մեծաւ յուսով: Զաշխատակից Եղբայրս և
զհայր Յովանէս զարժանին ամենայն աւրհ-
նութեան, զի յաւուրս սոցա կրկին ազատե-
ցան Եկեղեցիս մեր յամենայն հարկէ, յի-
շեցէ՛ք ի Քրիստոս»:

Դավթի կառուցմանը մասնակցում են նաև
կյուրիկե թագավորի դուստրեր Մարիամը, Բո-
րինան և Ռուզուղանը՝ թամար թագուհու
հորաբույր Ռուզուղանը՝ կառուցելով յուրա-
քանչյուրը զավթի ներսի սյուներից մեկը,
ինչպես այդ մասին հիշատակում են ստորև
մեջ բերված արձանագրությունները, համա-
պատասխանաբար փորագրված նույն սյու-
ների վրա.

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՅԵՅԱՆ ՍՅԱՆ ՎՐԱ

է) «Ես Մարիամ Բագրատունի, դուստր ար-
հաին կիրիկէի, մեծաւ յուսով կանգնեցի
զսիւնս զայս և ետու զիմ հայրենի սուրբ
նշանս մեծածախ պահարանօք ի Սուրբ Աս-
տուածածինս, սկեան արծաթի, և տաւնացու-
յալ: Պարտական եմ Գ. Բառասունս Եղբայ-
րաւամ, և զկնի վախճանի իմոյ զնաւակա-
տիսն աւրն և զվարդեաւրն ինձ պատարագել
զՔրիստոս մին, ի կատարած աշխարհի: Ուր
խափանէ նզոված է յԱստուծոյ և յամենայն
սրբոց, ամէն»:

ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՅԵՅԱՆ ՍՅԱՆ ՎՐԱ

Ը) «Ես Բարիեա, նոյն արհաի դուստր.
Բոյր Միւրիամու կանգնեցի զսիւնս զայս և
զիս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս»:

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍՅԱՆ ՎՐԱ

Թ) «Ես Հուսուգան, նմին արհաի դուստր.
Բոյր Մարիամա, կանգնեցի զսիւնս՝ լինել
ինձ սիւն լուսոյ ի կեանս յաւիտենից»:

ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍՅԱՆ ՎՐԱ

Ժ) «Ես Ռուսուգան, հաւրաբոյր Թաւմարայ,
մայր րազուհեաց զսիւնս կանգնեցաւ: Զմեզ
յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս»:

Հայ ճարտարապետության այդ հետաքրք-
րի և արժեքավոր հուշարձանը, շնայած կա-
ռուցված է զավթիքների հատուկ ձևով, սա-
կայն նրա ներսի հարդարանքը խիստ բնորոշ
ու գեղեցիկ է: Ներսում եղած չորս սյուների
և պատերին կից երկուական կիսասյուների
միանալով կամարներով, կազմում են թա-
ղակապ ծածկը՝ կենտրոնում հատուկ լու-
սանցքով՝ երդիկով: Արևելյան կողմից ա-
ռանձին պատ շունի, այլ կիսասյուները կից
են Ամենափրկիչ եկեղեցու արևմտյան պա-
տին:

Սյուների և կիսասյուների լինելը ամբող-
ջական քարի հսկա գլաններ են: Բոլորն էլ
ունեն խարիսխներ ու խոյակներ, որոնք
նույնպես ամբողջական մեծ քարերից են և
զարդարված են վերին աստիճանի նուրբ
ձևով մշակված երկրաչափական ձևի շքեղ
զարդաքանդակներով: Առանձնապես գեղե-
ցիկ ու հիասքանչ են սյուների խարիսխների
վրա և խոյակներից կախված զանազան ձևի
կավե ամանների ու չրի զավերի ամբողջա-
կան քանդակները:

Նրկու մուտքերից մեկը բացվում է զեղի
հյուսիս, մեծ զավթի մեջ, գեղեցիկ պարա-
կալով, իսկ մյուսը՝ դեպի հարավ, որը շար-
ված-փակված է: Չնայած նկատելի են բազ-
մաթիվ վերանորոգումների հետքեր, սակայն
այդ մասին մատենագրական և վիմագրական
տեղեկությունները բացակայում են, վերջին

հիմնական վերանորոգումը կատարված է Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից 1939—1940 և 1952—1957 թվերին:

Մեծ գավիթը.— Կոշվում է նաև նախագավիթ և Աստվածածին եկեղեցու գավիթ: Գրտնրվում է Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան և գավթի հյուսիսային կողմում՝ դրանց կից: Կառուցել է Զաքարիի վասալ Վաչե իշխանը 1211 թվականին, ինչպես ցույց է տալիս հուշարձանի ներսում, հարավային պատի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը.

ՎԱՅ՝ ՈՒ ՈՒ յՈՒԻՆ. ԵՍ ՎԱՇԷ, ԺԱՌԱ ԶԱՖԱՐԻՍԻ, ՈՐԴԻ ՍԱՐԳՍԻ, շինեցի զխորանս և ետու զիմ ռսկետով: Անետաբանն և զսուրբ եղանն և զԴՈՐԺԻՄ՝ մեծ ծախիւմ ի Սուրբ Աս-

որոնց ծածկը թաղակապ է՝ առանձին-առանձին երկթեք տանիքներով: Կառուցողական այդ ձևը եզակի օրինակ է հայ ճարտարապետության պատմության մեջ, ուստի առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում: Արևմտյան պատը մասսիվ չէ՝ յուրաքանչյուր նավի ծայրին կա մի-մի կամարակապ լայն բացվածք, որպիսի ձևը նույնպես յուրահատուկ է: Հատակը պատած է բաղմամբիվ հարթ տապանաքարերով:

Զանգակատուն.— Գտնվում է մեծ գավթի հյուսիսային կողմում, պատի արևմտյան ծայրին, համարյա կից պատին: Կառուցման ստույգ ժամանակը որոշ չէ. երկրորդ հարկի ներսում գտնվող արձանագրության համա-

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔ.— ԳՐԱՏՈՒՆԸ ԵՎ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՑ:

ռուածածինս. առաջնորդի՝ սուրբ ուխտիս հայր Վարդան, վարդապետ Գրիգոր միաբանաւս սահմանեցաւ ի տաբուջն Սուրբ Իրիգորի շաբարն և զկիւրակէն եկեղեցիս պատարագ, ի կենդանութեան՝ մեր ծնաւոյցն և յետ մահուն՝ մին աւրն ինձ Վաշէի և մինն ամուսնոյ իմ Մամախաթունին: Որ խստիանէ մեր խղիւն տէր է առաջի Աստուծոյ:

Մեծ գավթի հատակագիծը քառակուսի է, քիչ հարավից-հյուսիս ձգված. ներսում՝ արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող երկու շարք երեքական ամբողջական սյուները շենքը բաժանում են երեք հավասար նավերի,

ձայն, որը մեջ ենք բերում ստորև, կառուցել է Աբաս Բագլատունու որդի Վադնը: Ուսումնասիրողները տարբեր ժամանակներ են սահմանում զանգակատան կառուցման համար, որոնք, մեր կարծիքով, զուրկ են որևէ հիմքից: Ինչպես հայտնի է, Աբասը ամուսնանալուց հետո ապրել է ընդամենը երկու տարի, հասկանալի է, որ նրա մահանալու ժամանակ իր որդին պետք է լիներ առնվազն մեկ տարեկան: Եվ որովհետև Աբասը մահացել է 1192 թվականին, ուստի զանգակատան կառուցումը ԺԲ դարի վերջերին, ընդունելը, ինչպես այդ անունն են՝ հաշմանապի-

ՈՒՆԱԼՆԻ ՎԱՆՔ.— ԳՐԱՏԱՆ ԶԵՐՍԻ ՄԻ
ՈՐՄԱՍՑՈՒՆԸ:

րողների մեծ մասը, չափանական չէ, Ձառ-
պակատունը կառուցելու համար Վաղնը առ-
նվազն պետք է պատասխան հասկում լի-
սեր, Դրանից էլ չափանական է դառնում, որ
դանգակատունը պետք է կառուցված լինի
1210 թվականից ոչ շուտ:

ԺԲ) «Կամալու Աստուծոյ, եւ թումանի որդի
Մանուշարս նորոգելի եկեղեցիս զանգա-
կատան, որ չիւնել էր արեւն մեծաւոր Վազն
իմ, որդի Արասա: Եւ միւրումնս հաստատե-
ցին ամեն եկեղեցիս ինձ պատարագ:»

Փոքր քառակուսի հատակադիւծ կազմող ե-
ռահարկ կառուցվածք է, զեպի վերի հարկի-
րը բարձրանում են պատերին կից քարե
անգուղքներով: Երկրորդ հարկում կա երեք
խորան, իսկ երրորդ հարկի պատերը կամա-
րաձև միանալով իրենց վրա են կրում սյու-
նազարդ գմբեթը: Պատերն արտաքուստ
զարդարված են թուղունների բարձրաքանդակ-
ներով: Վերանորոգված է Սարգիս եպիսկո-
պոսի կողմից 1652 և Սողոմոն Արղուժյանի
կողմից 1815 թվականներին, ինչպես և Հու-
շարձանների պահպանության կոմիտեի կող-
մից 1955 թվականին:

Դրատուն կամ նշխարախուց.— Գտնվում
է Դուշարձանների խմբի հյուսիս-արևելյան
անկյունում. կառուցել է Դավիթ Անհողին
թագավորի դուստր Հրանուշ թագուհին 1063
թվականին, ինչպես այդ վկայում է նրա վրա
փորագրված արձանագրությունը:

ԺԳ) «Ի ՇԹԹ թուին հայոց, ի հայրապետ-
րեան տեսուն Դէսկուրոսի, ի քաղաւորու-
րեան Կիրիկէի և Սմբատայ, եւ՝ Հրանու-
թագունի, զուստր Դարի արհայի, շինեցի
զնշխարատունս և զեկեղեցիս, և ետու զնո-
ւալէնքն ի Սանահինս վասն իմ մեզաց թո-
ղութեան և իմ եղբարցն արեւատուրեան
Արդ, առաւնորդ որ նստի ի Սանահինս պար-
տական է առաջի Աստուծոյ որ իմ եկեղեցիս
մամ ինձ առնէ, և ոք զնորալէնքն ի Սանահ-
նէս հանէ, կամ զիմ մամն խափանէ, ի
փառաց Սուրբ Երրորդութեանն և Գ (սուրբ)
մողովոյն նդովեալ լիցի անլումանելի»:

(Արձանագրությունը ծածկված լինելու
պատճառով մեջ ենք բերում Ջալալյանից)

Այս արձանագրության մեջ բնորոշ է այն,
որ բացի նշխարատնից կառուցում է և եկե-
ղեցի: Գրատան հյուսիսային պատի վրա
փորագրված մի այլ արձանագրության մեջ
ասում է, որ «նորոգեցի եկեղեցիս»:

ԺԴ) «Կամալու Աստուծոյ, եւ Թումանի որդի
Մանուշարս նորոգելի եկեղեցիս, իսկ հայրն
Սարգիս և միարանձ ուխտիս հաստատեցին
Չաակի պատարագն յիշատակել ինձ և ամու-
սինն իմ Մարիամ, անխափան, թվ. 1616
(1656)»:

Այս երկու արձանագրությունների մեջ էլ՝
կառուցման և վերանորոգման, հիշատակած
եկեղեցին, մեր կարծիքով, դրատան հարա-
վային կողմում, նրան կից կառուցված սրահն
է, որի արևելյան ծայրին հարմարեցված է
սեղան՝ պատարագ մատուցելու նպատակով:

Այդ հոյակապ կառուցվածքը իր առանձ-
նահատկություններով եղակի օրինակ է հայ-
կական ճարտարապետության մեջ: Նրա հա-
տակադիւծ ուղիղ բառակուսի է, ներսից,
պատերի կենտրոններից ձգվող կիսասյունե-
րը միանում են թևեր կամարներով, հատկյով
անկյունները, կազմում են թաղակապ ծած-
կը, կենտրոնում հատուկ յուսանցքով՝ երդի-
կով, դավիթների նմանությամբ: Կիսասյու-
նների բները, խարխիսներն ու խոյակները
պատած են կողովահյուս, նուրբ մշակված
զարդարանդակներով և թուղունների ու սո-
ղունների բարձրաքանդակներով: Ներսից
պատերի մեջ կան քաղմալիով խորշեր (դու-

10 Սարգիս վարդապետ Ջալալյանց, «Ճանապարհ-
որդություն ի Մեծն Հայաստան», Մասն Ա, էջ 22:

րակներ) գրքեր և եկեղեցական սպասներ պահելու համար:

Հարավային կողմից ունի սրահ՝ այդ կողմի պատի ամբողջ երկարությամբ—սրահը հարավային կողմից ունի երկու կամարակալ լայն բացվածքներ, որոնք իրարից անջատվում են ամբողջական սյունով: Արևելյան կողմում կա հատուկ խորշ, ուր ագուցված է գեղաքանդակ մեծ խաչքար, որի առջև հարդարված է պատարագամատուց սեղան, խաչքարն ունի 1161 թվականը կրող հետևյալ արձանագրությունը.

Վ) «Ի Ու Բուխ, ի քաղաքուրեանս վրաց Գիորգեա կանգնեցաւ Սուրբ Ամենափրկիչ ի քառեխօսութիւն հաւատացելոց»:

Իրատան սրահի ամբողջ հատակը պատած է տապանաքարերով, որոնց մեջ նկատելի է Ջաքարե և Իվանե եղբայրների քույր Նրջիսի դերեզմանը՝ համապատասխան տապանապրություն: Գրատունը և կից սրահ-եկեղեցին, վերը նշված արձանագրությունների համաձայն, վերանորոգված են Սարգիս եպիսկոպոսի կողմից 1652 թվականին և Թումանի որդի Մանուշարի կողմից 1656 թվականին, վերջին անգամ՝ Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից:

Ս. Գրիգոր եկեղեցի.— Գտնվում է գրատան հարավային կողմում, սրահին կից և Աստվածածին եկեղեցու արևելյան կողմում: Կառուցման ճիշտ ժամանակը և կառուցողները հայտնի չեն. նրա՝ արտաքուստ կլոր, ներսից խաչաձև՝ կիսակլոր խաչքանդակ հատակագիծը, պատերի արտաքին հարդարանքները, որոնք զուգ գլանաձև որմնասյուներ են, միացած որմնակամարներով ու կամարաձև գագաթ ունեցող խորշերը հիշեցնում են հնագույն կառուցվածքները, ուստի պետք է ենթադրել, որ նա վանքի ամենահին կառուցվածքներից է և պետք է գոյություն ունեցած լինի մինչև Ժ դարը, այսինքն՝ մինչև Աստվածածին եկեղեցու՝ Հունաստանից փախած կրոնավորների կողմից կառուցվելը:

1652 թվականին կատարված վերանորոգման ժամանակ զգալի փոփոխության է ենթարկվել հուշարձանը, քանդված են պատերի վերի մասերը, վերականգնված է պատերի և բնապատ քարերի մեծ մասը, ամբողջապես վերակառուցված են գմբեթը և ծածկը: Դամբարան Կյուրիկե Ա և իր որդի Դավիթ Աննողին քաղաքուրեների.— Գտնվում է Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատին կից. պահպանվել է միայն Կյուրիկե-Գորգեն թագավորի գագազաձև գերեզմանաքարը, հետևյալ անթվակիր արձանագրությամբ.

ԺԶ) «Այս է հանգիստ Գորգենա Բագրատունո շահանշահի, որդի Արոտոյ Ողորմածի»:

Այս գերեզմանների վրա Սանահնի առաջնորդ Տեր Հովհաննեսը 1225 թվականին կառուցում է մատուռ, ինչպես այդ երևում է ստորև մեջ բերված արձանագրությունից սակայն վանքի առաջնորդ Հարություն եպիսկոպոս Բարսեղյանը 1832 թվականին քանդել է տալիս այդ մատուռը և քարն օգտագործում վանքի մյուս շենքերի վերանորոգման համար: Դեռ մինչև այսօր էլ Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատի վրա պահպանվել են մատուռի պատերի ու ծածկի թաղի կրաշաղախ հետքերը:

ԺԷ) «Ի Բվի ՈՀԴ: Ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Սանահնիս, Բվերորդի պատրոնացն շինեցի զմատուռս. որի հանգչէք սմա զիւ զյաւրս յիշեցէք»:

Մուգիստրոսի ձեմարան.— Գտնվում է Ամենափրկիչ և Աստվածածին եկեղեցիների արանքում, վերջինի հարավային պատի ամբողջ երկարությամբ: Դա առանձնակի և հատուկ նպատակներով կառուցված շենք չի, ուստի նրա մասին բացակայում են մատենագրական և վիճաբանական տեղեկությունները: Վանքի միաբանության կողմից կոչվել է Մագիստրոսի ձեմարան, որը հավանական է դարձնում, որ նա եղած լինի վանքի հոգեվոր բարձրագույն դպրոցը: Եվ որովհետև վանքի ընդարձակման ու զարգացման շրջանը համընկնում է Ժ—ԺԱ դարերի ժամանակաշրջանին, որի ընթացքում հիմնադրվում է նաև վանքի հոգևոր բարձրագույն դպրոցը, ուստի միանգամայն հավանական է, որ դա կառուցված լինի ԺԱ դարի առաջին կեսում:

Մագիստրոսի ձեմարանը իրենից ներկայացնում է երկարավուն, նեղ մի սրահ, առանց հիմնական պատերի: Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիների պատերին կից որմնասյուները միանում են որմնակամարներով ու ծածկի թաղը գոտկող կամարներով: Երկու ծայրերից էլ ամբողջական կամարաձև բացվածքներ են: Արևելյան բացվածքում կանգնեցված են երեք խաչքարեր, որոնցից հյուսիսայինը պատկանում է Դավիթ զորավարի որդի Գորգին, իսկ հարավայինը՝ Տ. Սարգսին, համապատասխան տապանագրերով ու 1602 և 1606 թվականներով՝ հետևյալ ձևով.

ԺԸ) «Սուրբ խաչս քառեխաւս պարոն Գորգա, որդի Դարի գաւրավարին. թվ. ՌԾԱ»:

ԺԹ) «Սուրբ նշան տէրունական Տէր Սարգսին լեր քաւարան: Թվ. ՌԾԵ»:

Ամբողջ հատակը պատած է գերեզմանաքարերով, որից երևում է, թե կից մեծ գավիթը կառուցելու հետևանքով ծառայել է նաև որպես դամբանատուն:

(հարունակելի)